

XVIII
amžiaus
studijos

8

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Vyrai ir moterys

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII
a m ž i a u s
studijos

8

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Vyrų ir moterų

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2022

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Praho Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Habil. dr. Andrej MACUK

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteuffelio Istorijos institutas |

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovicų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

PD habil. dr. Christiane SCHILLER

Berlyno Humboldtų universitetas | Humboldt-Universität zu Berlin

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo

Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-22-16)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, 01101 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos

(LIBIS) portale biblioteka.lt

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2022

© Straipsnių autoriai, 2022

© Lietuvos istorijos institutas, 2022

ISBN 978-609-8314-18-2

ISSN 2351-6968

TURINYS

- Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 10
Moterų istorija tarp (Europos) Rytų ir Vakarų, arba vėl kryžkelėje /
Dalia Leinartė . . . 13
The History of Women between (European) East and West, or at a Crossroads
Again / *Dalia Leinartė* . . . 19

VYRAI IR MOTERYS VIEŠOJOJE ERDVĖJE

Gabrielė Jasiūnienė

- Herbas kilmingos XVII–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moters
gyvenime – svarbi identiteto dalis . . . 28
The Coat of Arms in the Life of a Noblewoman in The Seventeenth-Eighteenth Century
Grand Duchy of Lithuania: An Important Part of Identity. *Summary* . . . 45

Aistė Paliušytė

- Dailės mecenatystė Radvilų dvare Vetinų laikais: našlės, žmonos ir dukros . . . 46
Patronage of Art at the Radvila Court During the Wettin Period: Widows, Wives and
Daughters. *Summary* . . . 75

Dariusz Rolnik

- Codziennosc̄ żon senatorów „nowej kreacji” w czasach stanisławowskich na
kresach wschodnich Rzeczypospolitej – trzy mało znane białogłowy . . . 76
Naujai paskirtų senatorių iš rytinių Respublikos vaivadijų žmonių kasdienybė Stanislovo
Augusto laikais: trys mažai žinomos moterys. *Summary* . . . 95

Lina Balaišytė

- Vincento Ignaco Marevičiaus „Abiejų lyčių edukacijos sistema“: apie natūralaus
ugdymo adeptą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje . . . 97
Wincenty Ignacy Marewicz’s “A System of Education for Both Sexes”: About an Adept of
Natural Education in the Grand Duchy of Lithuania. *Summary* . . . 114

Ewa Kula

- Bracia Feliks i Marcin Ancypowie, czyli o trudach pracy nauczycielskiej w
czasach Komisji Edukacji Narodowej . . . 115
Broliai Feliksas ir Martymas Antipai, arba apie Tautinės edukacinės komisijos laikų
mokytojų darbo sunkumus. *Santrauka* . . . 129

PRIVATI ERDVĖ: SANTYKIAI ŠEIMOJE

Violeta Pansevič

XVII a. antrosios pusės – XVIII a. pomirtiniai turto inventoriai – Vilniaus miestiečių moterų kasdienybės istorijos šaltinis . . . 132

Posthumous Property Inventories of the Second Half of the Seventeenth and the Eighteenth Century: A Historical Source on the Daily Life of the Women of Vilnius. *Santrauka* . . . 161

Rita Regina Trimonienė

Sugyvenimas ir meilė. Jokūbo Nagurskio šeimos pavyzdys . . . 163

Concordance and Love. The Case of Jacob Nagórsky's Family. *Summary* . . . 177

Jolita Sarcevičienė

„Nieko negaliu nuveikti be tavo, širdelė, valios...“

Teresės Rachelės Sapiegienės laišakai vyrui Antanui Kazimierui Sapiegai . . . 178

There is nothing I can do without the will of my heart... Teresa's Rachel's Sapiežyna's Letters to her Husband Antoni Kazimierz Sapieha. *Summary* . . . 205

VAIZDAI IR ĮVAIZDŽIAI

Rūta Janonienė

Du vyrai smuklėje . . . 208

Two Men in a Tavern. *Summary* . . . 219

Lijana Birškytė-Klimienė

Šv. Onos – idealios žmonos, motinos ir senelės įvaizdis XVIII a. – XIX a.

pirmosios pusės Lietuvos katalikiškoje dailėje . . . 220

and Grandmother – in Lithuanian Catholic Art of the Eighteenth and the First Half of the Nineteenth Century. *Summary* . . . 265

Regina Jakubėnas

„Rozprawa Litwy z Polską“. O Jaśnie Oświeconą Księżniczkę Karolinę Katarzynę Radziwiłłównę . . . 268

„Lietuvos ir Lenkijos mūšis“ dėl jos šviesybės kunigaikštytės Karolinos Kotrynos Radvilaitės. *Santrauka* . . . 287

VYRAI IR MOTERYS RELIGINĖSE BENDRUOMENĖSE

Vaida Kamuntavičienė

Klauzūros ir neturto problema Kauno bernardinių vienuolyne . . . 290

The Issue of Enclosure and Poverty in the Convent of Bernardines in Kaunas. *Summary* . . . 307

Andrea Mariani

W stanie wdowim synogarliczym nieobrażonym krokiem postępowała. Jezuici w kręgu wdów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVII i XVIII wieku . . . 308
Būdama vargšė našlė, ji žengė nuolankiai. Jėzuitai ir našlės Abiejų Tautų Respublikoje XVII–XVIII amžiuje. *Santrauka* . . . 336

Karolis Tumelis

Viešas reikalas? Bylos dėl impotencijos XVII–XVIII a. Vilniaus ir Žemaitijos katalikų konsistorijose . . . 337
A Matter of Public Concern? Impotence-Related Cases in the Catholic Consistories of Vilnius and Samogitia in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Summary* . . . 356

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Merkinės seniūno Antano Kazimiero Sapiegos 1722–1729 metų dienoraštis, iš lenkų kalbos vertė, įvadą ir komentarus parengė Jolita Sarcevičienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021. – 484 [1] p.; 27 cm + 1 elektron. opt. diskas (CD-ROM). ISBN 978-609-8183-90-0
Darius Vilimas . . . 360

Łukasz Wróbel. *Józef Jerzy Hylzen. Studium kariery magnackiej w XVIII wieku.* Toruń: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2022. – 402 p. ISBN 978-83-231-4607-0
Ramunė Šmigelskytė-Stukienė . . . 362

Asmenvardžių rodyklė . . . 366

Vietovardžių rodyklė . . . 380

VIEŠAS REIKALAS? BYLOS DĖL IMPOTENCIJOS XVII–XVIII A. VILNIAUS IR ŽEMAITIJOS KATALIKŲ KONSISTORIJOSE

KAROLIS TUMELIS

Lietuvos banko Pinigų muziejus

Anotacija. Straipsnyje, remiantis išlikusiais negausiais XVII–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės katalikiškų konsistorijų praktikos bei kanonų teisės normatyviniais šaltiniais, pristatoma viena rečiausių šiuose teismuose nagrinėtų bylų kategorijų – bylos dėl impotencijos, atskleidžiama, kaip nagrinėjant tokio pobūdžio bylas atsiskleidė institucinė intervencija į privatų Ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sutuoktinių katalikų gyvenimą.

Reikšminiai žodžiai: impotencija, bažnytiniai teismai, Katalikų bažnyčia, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kanonų teisė.

Viduramžių ir Ankstyvųjų naujųjų laikų¹ katalikišką santuoką įprasta apmąstyti religinėmis, kultūrinėmis ir teisinėmis kategorijomis, pristatant ją kaip vieną iš septynių sakramentų, įglaudavusį aiškų sutarties pobūdį tarp jos kontrahentų / jų šeimų ir įgalindavusį turtines transakcijas bei naujų ekonominių vienetų susiformavimą. Šalia šių santuokinio gyvenimo aspektų egzistavo ir ne mažiau svarbus biologinis / psichologinis dėmuo, susijęs su sutuoktinių emociniu ryšiu bei seksualiniais santykiais. Santuoka suteikdavo sutuoktiniams katalikams galimybę teisėtai užsiimti lytiniais santykiais ir taip išvengti paleistuvavimo (lot. *fornicatio*). Santuokoje gimdavo oficialūs poros palikuonys, turėję teisę paveldėti turtą, giminės vardą bei, apskritai kalbant, galėję visavertiškai įsilieti į visuomeninį gyvenimą Viduramžių ir Ankstyvųjų naujųjų laikų visuomenėse. Pagaliau, lytiniai santykiai santuokos kontekste įvardyti *consummatio* – „užbaigimu“, „išpildymu“. Atsižvelgiant į tai, nenuostabu, kad tiek vyrų, tiek moterų seksualinės sveikatos sutrikimai, pasireiškę gyvenant santuokoje, Bažnyčios vertinti itin rimtai ir turėjo akivaizdžių teisinių pasekmių, iš kurių pati rimčiausia – santuokos paskelbimas niekine.

Sprendimus dėl santuokos validumo galėjo nustatyti tik speciali institucija – bažnytinis teismas arba konsistorija (lot. *consistorium*), veikusi vyskupo vardu.

¹ Čia ir toliau tekste Viduramžių ir Ankstyvųjų naujųjų laikų chronologinės apibrėžtys vartojamos kartu viena su kita. Kadangi Ankstyvaisiais naujaisiais laikais galiojusios ir taikytos (santuokinės) kanonų teisės normos atsirado Viduramžiais, prasminga kalbėti apie bendrą teis(m)inį kontekstą, būdingą šiems abiem istoriniams periodams.

Būtent čia, remiantis per ilgus amžius susiklosčiusiais teisiniais ir procedūriniais kriterijais, buvo patvirtinamas arba atmetamas ir pats impotencijos faktas, ir šio fizinio sutrikimo pobūdis. Tokia praktika iš dabartinės perspektyvos atrodo neįprastai, kadangi pastarųjų dešimtmečių sociopolitinės slinkty Vakarų visuomenėse seksualinę sferą privatizavo ir padarė mažiau priklausomą nuo įvairių institucijų. Tačiau Viduramžiais ir Ankstyvaisiais naujaisiais laikais ribos tarp viešo ir privataus gyvenimo buvo ne tokios ryškios, ką išraiškingai atspindi ir tokių bylų nagrinėjimas bažnytiniuose teismuose, kur neapsieita be pačių intymiausių santuokinio gyvenimo smulkmenų narpliojimo.

Šio straipsnio tikslas – remiantis išlikusiais XVII–XVIII a. Vilniaus ir Žemaitijos konsistorijų šaltiniais atskleisti santuokinių bylų dėl impotencijos nagrinėjimo praktiką bei pristatyti, kaip joje reiškėsi viešumo ir institucinės intervencijos aspektas.

Šaltinių kompleksas, sudarantis šios analizės pagrindą, – Vilniaus ir Žemaitijos katalikiškųjų konsistorijų aktų knygų rinkinys, saugomas Lietuvos valstybės istorijos archyve (LVIA)² bei Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (VUB RS)³. Kadangi bylų dėl impotencijos klasifikacija bus detalčiau pristatyta aptariant teisminę praktiką, šioje vietoje reikėtų trumpai akcentuoti, kad bendroje bažnytinių teismų darbotvarkėje bylos dėl impotencijos buvo itin retos, turbūt pačios rečiausios tarp visų bylų kategorijų. Iš viso žinoma tik dešimt atvejų, tad akivaizdu, kad susiduriame su sporadiškai bažnytinių teismų praktikoje pasitaikydavusiomis bylomis.

Pagrindinis normatyvinis kanonų teisės šaltinis – popiežiaus Grigaliaus IX (1227–1241) *Dekretalijos* (lot. *Decretales Gregorii IX*, arba *Liber Extra*), patvirtintos 1234 m.⁴ Ši teisės normų sąvada sudarė penkios knygos, iš kurių svarbiausia analizuojamai temai – ketvirtoji, skirta sužadėtuvėms ir santuokai. Esminis skyrius joje – penkioliktasis, skirtas impotencijos problematikai (lot. *De frigidis et maleficiatis, et impotentia coeundi*), kuri sudarė septyni straipsniai. Juridinę galią turintis jų turinys nebuvo išdėstytas įprasta, teisinėms normoms būdinga forma, kadangi po apibendrinamąja antrašte sąvado sudarytojai pateikė ištraukas iš popiežių dekretų. Tokia šio teisinio sąvado forma ilgainiui leido išsikristalizuoti

2 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), F604, ap. 3, b. 107, 126, 128, 133; F696, ap. 2, b. 17.

3 Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), F57-B54-2, F57-B54-7.

4 Šiame straipsnyje naudojamas kritine *Dekretalijų* publikacija, parengta Emilijaus Friedbergo (1837–1910), konkrečiai, antruoju jos leidimu, pasirodžiusiu 1959 m. (žr. *Corpus Iuris Canonici. Editio Lipsiensis Secunda. Pars Secunda. Decretalium Collectiones*, Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1959). Cituojant konkrečius straipsnius, remiamasi amerikiečių istoriko Charleso Donahue'o Jr. naudojama sistema, kur X nurodo bendrą sąvado pavadinimą (*Liber Extra*), skaičius 4 – knygos numerį, 15 – skyriaus numerį; galiausiai, konkretus straipsnis taip pat nurodomas atitinkamu arabišku skaitmeniu. Taip, pvz., ketvirtosios knygos penkioliktojo skyriaus trečiojo straipsnio nuoroda tekste bus pateikiama taip: X.4.15.3.

turtingai kanonų teisės komentavimo tradicijai, kuri, savo ruožtu, taip pat tapo kanonų teisės šaltiniu, kai kada taikytu ir teisminėje praktikoje⁵.

Istoriografijoje dėmesys šiai temai neslūgsta jau keletą dešimtmečių, kadangi impotencijos reiškinys yra įdomus tiek teisiniu, tiek sociokultūriniu aspektu. Iš principo, reikėtų kalbėti apie susiklosčiusias dvi stambias tyrimų kryptis. Pirmoji grupė į impotencijos ir frigiditeto problemą žiūri per bendresnę kanonų teisės istorijos ir teologijos prizmę, jai priskirtini monumentalūs darbai, analizavę Viduramžių kanonų teisės raidą tiek teoriniu požiūriu, tiek ir teisminės praktikos pjūviais įvairiose Europos šalyse⁶. Antrajai grupei priskirtinos studijos, impotenciją analizavusios daugiau kaip sociokultūrinį fenomeną, jo vertinimą visuomenėje ar atspindžius kultūroje⁷. Tiesa, čia reikia pažymėti, kad paskutiniųjų metų istoriografijoje neapsieinama be tarpdisciplininio požiūrio, todėl griežtas konkretaus tyrimo priskyrimas kokiai nors vienai studijų krypčiai vargu ar įmanomas.

Kalbant apie Lietuvos istoriografiją, su impotencija susijusi problematika iš esmės nenagrinėta; atrodo, kad kol kas ją tik probėgšmais savo monografijoje santuokiniams ir nesantuokiniams santykiams palietė Baltarusijos tyrinėtoja

-
- 5 Santuokinės teisenos bažnytiniuose teismuose atveju Ankstyvaisiais naujaisiais laikais pats populiariausias kanonų teisės komentatorius buvo ispanų jėzuitas Tomas Sanchezas SJ. Iš dešimties knygų sudarytas kapitalinis jo veikalas, skirtas santuokinei kanonų teisei, buvo toks populiarus ir visapusiškas, kad teismuose buvo naudojamas dar ir XX a.
 - 6 Richard H. Helmholz, *Marriage Litigation in Medieval England*, Cambridge: Cambridge University Press, 1974; James A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987; Philip Lyndon Reynolds, *Marriage in the Western Church. The Christianization of Marriage during the Patristic and Early Medieval Periods*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1994; Idem, *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage from its Medieval Origins to the Council of Trent*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016; Frederik Pedersen, *Marriage Disputes in Medieval England*, London and Rio Grande: The Hambledon Press, 2000; David L. d'Avray, *Medieval Marriage. Symbolism and Society*, Oxford: Oxford University Press, 2005; Idem, *Papacy, Monarchy and Marriage 800–1600*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015; Charles Donahue Jr., *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007; Catherine Rider, „A Defect of the Mind or Body“: Impotence and Sexuality in Medieval Theology and Canon Law, in: *The Ends of the Body. Identity and Community in Medieval Culture*, edited by Suzanne Conklin Akbari and Jill Ross, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2013, p. 193–210. Taip pat svarbu paminėti naujausią Vėlyvųjų viduramžių Poznanės konsistorijoje spęstas impotencijos bylas tyrusios Magdalenos Byniaš-Skopek straipsnį: Magdalena Byniaš-Skopek, Małżeńska przeszkoda impotencji i oziębłości płciowej w świetle akt poznańskiego konsystorza z XV wieku, in: *Kwartalnik Historyczny*, 2019, t. CXXVI, Nr. 2, p. 253–281.
 - 7 Čia pirmiausia reikėtų minėti šiam tyrimui aktualias studijas ir straipsnius rinkinius: Jacqueline Murray, On the origins and role of „wise women“ in causes for annulment on the grounds of male impotence, in: *Journal of Medieval History*, 1990, t. 16, p. 235–249; Catherine Rider, *Magic and Impotence in the Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press, 2006; Angus McLaren, *Impotence. A Cultural History*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2007; *Cuckoldry, Impotence and Adultery in Europe (15–17th century)*, edited by Sarah F. Matthews-Grieco, London and New York: Routledge, 2014; Ruth Mazo Karras, *Sexuality in Medieval Europe. Doing Unto Others. Third Edition*, New York and London: Routledge, 2017.

Natalija Sliž⁸. Manytina, kad pagrindinė tokios „tylos“ priežastis – specifinė šaltinių bazė, ypač katalikiškos populiacijos atveju, todėl iš dalies šių istoriografinę tuštumą turėtų užpildyti šis tyrimas.

Keli istoriniai bruožai. Santuokos legitimumo ir seksualinės (im)potencijos ryšys susiformavo per tai, ką prieš daugiau nei pusamžį prancūzų istoriografijos klasikas Fernandas Braudelis apibūdino kaip *longue durée*. Skirtingų kontekstų (teisinio, biopsichologinio bei kultūrinio), kuriuose apibrėžiama impotencija / frigidiskumas, simbiozė buvo pasiekta katalikiškoje kanonų teisėje XII–XIII a. Iki tol, kol susiformavo ši sudėtinga dermė, egzistavo skirtingos impotencijos ir jos santykio su santuoka sampratos.

Seksualinės potencijos kaip legitimizuojančio veiksnio koncepcija pastebima Antikos kultūroje, tiesa, čia, skirtingai nei vėlesniais amžiais, lytinis pajėgumas ir su juo siejamos veiksenaus sankcionavo ne santuoką, tačiau lyčių ir tam tikra prasme socialinių sluoksnių distinkciją apskritai. Iš esmės, tai, kas Romoje skyrė „vyrus“ (lot. *virii*) nuo „nevyrų“ (moterų, vergų, vaikų), buvo kūno, ar abstrakčiau kalbant, asmeninės erdvės autonomija⁹ ir geba vykdyti intervenciją kito kūno / asmeninės erdvės atžvilgiu. Šiame kontekste „intervencija“ turėjo akivaizdžias seksualines konotacijas, tačiau taip apibrėžti galima ir smurtą pavaldžių ar žemesnio socialinio statuso žmonių atžvilgiu. Nesunku pastebėti, kad romėnams lytis turėjo gana aiškų performatyvumo pobūdį¹⁰, t. y. priskyrimas lyčiai buvo socialinės elgsenos pasekmė. Anot šią koncepciją analizavusio istoriko, buvimas „vyru“ tokioje kultūroje – tai buvimas „nepažeidžiamu penetratoriumi“ (angl. *impenetrable penetrator*); ir atvirkščiai, „moteriška“ laikyta pasyvi / priimanti būklė¹¹. Žvelgiant plačiau, lytinė potencija žymėjo priklausymą aukščiausiam socialiniam sluoksniui – „vyrams“ – ir įtvirtino jo hegemoniją kitų grupių atžvilgiu.

Tačiau šioje *potentes* visuomenėje neapsieita be paradoksų. Tiek graikams, tiek romėnams buvo itin svarbu susilaukti teisėtų palikuonių, ypač vyriškos lyties, ir taip pratęsti giminę; antai, aukštesnio socialinio sluoksnio bevaikius ir nesusi-

8 Наталья Слиз, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.*, Смаленск: Інбелкульт, 2015.

9 Ši autonomija taip pat apėmė ir savęs kontrolę, todėl „vyriškumas“ Romoje sietas su saiku pačia plačiausia prasme, santūriu emocijų reiškimu, nepiktnaudžiavimu prabanga ir malonumais. Kartu dichotomija „vyriškas“ – „moteriškas“ buvo tokia stipri, kad bet koks nuokrypys nuo to, kas laikytina vyriška (pvz., paleistuvavimas), iš esmės reikšdavo patį vyriškumo praradimą, žr. Craig A. Williams, *Roman Homosexuality*, Oxford: Oxford University Press, 2010, p. 151–156.

10 Lyties, kaip tam tikro vaidmens atlikimo, koncepciją išpopuliarino amerikiečių filosofė Judith Butler savo veikalė *Gender Trouble*.

11 Jonathan Walters, *Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought*, in: *Roman Sexualities*, edited by Judith P. Hallett and Marilyn B. Skinner, Princeton University Press, 1997, p. 29–43; Mark Masterson, *Studies of Ancient Masculinity*, in: *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, edited by Thomas K. Hubbard, Wiley Blackwell, 2014, p. 24–26.

tuokusius romėnus diskriminavo imperatoriaus Augusto laikais priimti įstatymai¹². Nors gyvenimas santuokoje tarsi implikuoja potenciją, o vienas jos tikslų – giminės pratęsimas – lyg ir turėtų sankcionuoti tinkamą lytinę funkciją, teisiniu požiūriu Romoje impotencija nebuvo kliūtis santuokai, kadangi ji pirmiausia buvo laisvas susitarimas¹³. Tokiu atveju impotentai galėjo būti laikomi „vyriškais“, vesti ir vienokiu ar kitokiu keliu susilaukti palikuonių – ar naudodamiesi pagalba „iš šalies“, ar pasirinkdami oficialų įvaikinimo kelią¹⁴.

Situacija pradėjo keistis Vėlyvosios antikos laikais įsigalėjus krikščionybei¹⁵. Romos imperatoriai, pradėdant Konstantinu Didžiuoju, ėmėsi griežtinti reikalavimus iki tol Romos teisėje menkai reglamentuotoms skyryboms; nuo to laiko skiriantis reikėjo aiškiai nurodyti priežastį¹⁶. Šio tyrimo kontekste svarbu tai, kad Justinianas I prie pagrįstų priežasčių (lot. *bona gratia*) pirmą kartą paminėjo ir impotenciją. 528 m. priimtas ir 536 m. pataisytas nutarimas, įtrauktas į 22-osios novelos turinį, skelbė, kad moteris turi teisę išsiskirti su sutuoktiniu, jei šis per trejus metus taip ir nesugebėjo su ja turėti lytinių santykių; pats sutrikimas turėjo būti natūralios kilmės, pasireiškęs dar prieš santuoką¹⁷.

Jei vėlyvojoje Romos imperijoje ir eventualiai Bizantijoje impotencija pradėta traktuoti kaip pagrįsta skyrybų priežastis, tai buvusiose vakarinėse Romos imperijos teritorijose situacija buvo kompleksiškesnė, kadangi čia vyko skirtingų santuokos prigimties ir lytinių santykių reikšmės vedybiniame gyvenime koncepcijų susidūrimas. Barbarų visuomenėse seksualinių santykių svarba santuokoje buvo didesnė nei romėnų. Ankstyvaisiais viduramžiais Vakarų Europoje įsitvirtinusių germanų įstatymai, reguliavę santuokos sudarymą, apibrėžė turtinius institutus, kuriuos vyrai teikdavo savo būsimoms žmonoms; tam tikra prasme juos buvo galima interpretuoti kaip atlygį už nekaltybės praradimą¹⁸. Be to, tuoktuvių ritualuose ne kartą figūruodavo jaunųjų suguldymo ceremonija, kuri aiškiai implikavo būsimųjų sutuoktinių lytinių santykių faktą¹⁹. Nors iš pažiūros sekso kaip santuoką

12 Allison Glazebrook and Kelly Olson, Greek and Roman Marriage, in: *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, p. 78.

13 *Ibid.*, p. 76; James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society*, p. 35–36; Angus McLaren, *Impotence*, p. 22.

14 *Ibid.*, p. 21–22.

15 Tačiau iškart reikia pažymėti, kad tai nereiškė, kad Romos santuokos teisė buvo sukrikščioninta, anaipol. Su tuo metu jau pradėjusia formuotis ortodoksine krikščioniška santuokos doktrina vėlyvosios imperijos teisinės naujovės turėjo mažai bendro, kadangi iš principo nesmerkė skyrybų, žr. Philip Lyndon Reynolds, *Marriage in the Western Church*, p. 61–65.

16 Philipo Lyndono Reynoldso teigimu, skyrybų priežastis veikiausiai reikėjo nurodyti ir ankstesniais laikais, kadangi skyrybos be aiškių priežasčių laikytos negarbingomis ir galėjo grėsti kraičio praradimu, žr. Philip Lyndon Reynolds, *Marriage in the Western Church*, p. 49.

17 James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society*, p. 115; Philip Lyndon Reynolds, *Marriage in the Western Church*, p. 56.

18 Philip L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, p. 211–214.

19 *Ibid.*, p. 211.

legitimizuojančio veiksnio svarba buvo aiškiai implikuota, germanų įstatymai tiesiogiai to neminėjo²⁰, todėl reikėtų atsargiai vertinti ankstesnės istoriografijos teiginius, kad seksualiniai santykiai buvo privalomi legitimiai santuokai²¹. Be to, reikėtų nepamiršti, kad Ankstyvųjų viduramžių visuomenėse vyrai, ypač aukštesnio socialinio sluoksnio, lytinius santykius užmegzdavo ne su viena moterimi, tačiau jų statusas nebūtinai prilygo sutuoktinės²².

Germaniškas modelis buvo išimtinai pasaulietinis, tuo tarpu įtakingiausias iš Vakarų Bažnyčios tėvų – šv. Augustinas iš Hipono suformulavo priešingą koncepciją, apibendrinusią visą per pirmuosius penkis krikščionybės amžius sukauptą intelektualinę patirtį – vyro ir moters santuokos provaizdis buvo paties Kristaus sąjunga su jo Bažnyčia, neišardoma unija, kuriai lytiniai santykiai neturėjo sankcionuojančios galios²³. Nepaisant iš pažiūros gana menkos sekso vietos taip apibrėžtoje santuokoje, iš tiesų krikščioniškos santuokos simbolika buvo permelkta seksualinių konotacijų, o ir apskritai, kaip pažymi Davidas D. d'Avray'us, ilgus metus istoriografijoje vyravęs vaizdinys apie išskirtinai negatyvų ankstyvųjų krikščionių požiūrį į seksą yra netikslus²⁴.

Kaip matyti, Vėlyvojoje antikoje ir Ankstyvaisiais viduramžiais lytinių santykių ir santuokos statuso santykio problema iš esmės nebuvo kelta. Pirmasis pamėginęs tai padaryti buvo Reimso arkivyskupas Hinkmaras (806–882), pritaikęs naują popiežiaus Leono I (440–461) laiško vyskupui šv. Rustikui Narboniečiui (m. 461)²⁵ interpretaciją, nagrinėdamas Akvitanijos kilmingojo Stepono Overniečio bylą su Tulūzos grafu Raimundu²⁶. Hinkmaro teigimu, iki tol, kol sutuoktiniai

20 Tačiau, kaip pažymi autorius, jei pora negalėjo turėti lytinių santykių, tai tapdavo skyrybų priežastimi, *Ibid.*, p. 210, 214. Taip pat žr. nuodugnią ankstesnę šio autoriaus atliktą germanų santuokinių įstatymų analizę: Philip Lyndon Reynolds, *Marriage in the Western Church*, p. 66–116.

21 James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society*, p. 130, 135.

22 David d'Avray, *Medieval Marriage*, p. 78–81.

23 Koncentruotą šv. Augustino santuokos teologijos apžvalgą bei detalesnę jos analizę pateikia: Philip L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, p. 101–103, 120–153. Čia reikėtų papildomai pažymėti, kad šv. Augustinas pagrindiniu santuokos tikslu laikė vaikus – giminės pratęsimą. Akivaizdu, kad to pasiekti buvo įmanoma tik lytinių santykių būdu, tačiau, nors šis tikslas ir laikytas pagrindiniu, patys lytiniai santykiai jo koncepcijoje nebuvo santuokos institutą steigiantis veiksmas.

24 David d'Avray, *Medieval Marriage*, p. 169–170.

25 Šiame dekrete popiežius paaiškino šv. Rustikui, kaip reikėtų traktuoti atvejus, kai dvasininkas išleidžia dukrą už vyro, kuris turi sugyventinę ir vaikų. Anot popiežiaus, santuoka įmanoma tik tarp lygaus socialinio statuso asmenų, moteriai turint krautį ir susituokus viešai; jei partnerės statusas nėra aiškus, ši nebuvo jo žmona. Atsakyme akivaizdžiai atsispindėjo Romos teisės tradicija, kuri laiško rašymo metu (apie 458–459 m.) dar dominavo krikščioniškų lygybės idealų atžvilgiu (žr. David d'Avray, *Medieval Marriage*, p. 177–178; Philip L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, p. 218–222).

26 Steponas Overnietis susižadėjo su grafu Raimundu I Tulūziečio (m. 865) dukra, tačiau ėmė priešintis santuokai esą dėl to, kad prieš sužadėtuves turėjo lytinių santykių su savo būsimosios žmonos giminaite – dėl to tarp jo ir nuotakos užsimezgė giminystė. Po kurio laiko, nusileidęs giminaičių ir būsimosios žmonos tėvo spaudimui, Steponas atliko formaliąją tuoktuvių dalį, tačiau atsisakė su žmona turėti lytinių santykių. Dėl tolesnio jo išsukinėjimo grafas Raimundas

neturi lytinių santykių, jų sąjunga negali būti laikoma Kristaus ir Bažnyčios ryšio atitikmeniu, t. y. lytiniais santykiais jis suteikė iš esmės centrinį vaidmenį sudarant santuoką²⁷. Pagal šią koncepciją kur kas didesnę reikšmę įgijo ir impotencijos problema. Į kanonų teisės diskursą Hinkmaras įvedė impotencijos skirstymą į dvi rūšis – nepagydomą, nuolatinę, bei magijos sukeltą laikiną²⁸. Pastarąją Hinkmaras plačiau aptarė tos pačios Stepono Overniečio istorijos kontekste, Tuzė sinodui skirtame tekste dalyje, kuri pagal pirmuosius žodžius vadinama *Si per sortiarias*. Hinkmaras teigė, kad pora, kurią kamuoja magijos sukelta impotencija, turėtų atgailauti, melstis, duoti išmaldos; jei tokios priemonės nepadėtų pagyti, tuomet sutuoktiniai galėtų išsiskirti. Paaikšėjus, kad kitose santuokose impotencija nepasireiškė, jie *neprivalo* (išskirta mano – K. T.) grįžti pas ankstesnius sutuoktinius²⁹.

XII a., plėtojantis kanonų teisei, seksualinių santykių ir santuokos ryšio problema, o kartu ir impotencijos klausimas tapo dar aktualesni. XII a. viduryje, daugiausia Graciano (m. XII a. vid.) pastangomis, artikuliuotai apibrėžta santuokinio įsipareigojimo (lot. *debitum conjugale*) doktrina, teigusi, kad sutuoktiniai privalo turėti lytinių santykių vienas su kitu, jei kuris nors iš jų to pageidauja³⁰. Sudarydami santuoką, vyras ir moteris (jei tik nebuvo susitarę gyventi skaisčiai) susitardavo vykdyti tokį įsipareigojimą vienas kito atžvilgiu, todėl bet kokia kliūtis tai atlikti (pirmiausia impotencija) vertė kelti klausimus apie tai, ar tokia santuoka gali egzistuoti ir kas steigia patį santuokinį ryšį apskritai. Pastarąją problematiką gvildeno dvi maždaug XII a. viduryje susiklosčiusios, tarpusavyje konkuravusios santuokos sudarymo teorijos – daugiausia Bolonijoje plėtota išpildymo (lot. *consummatio*) ir sutikimo (lot. *consensus*), siejama su Paryžiaus mokykla ir Petru Lombardu³¹. Būtent pastarosios srovės idėjos XII a. antrojoje pusėje tapo ortodok-

apskundė jį Tuzė (pranc. *Tusey*) sinodui, vykusiam 860 m. (perpasakota iš: Philip Lyndon Reynolds, *Marriage in the Western Church*, p. 354; detalesnį atpasakojimą žr. Idem., *How Marriage Became One of the Sacraments*, p. 222–224).

27 Kaip teigia Ph. Reynoldsas, Hinkmaro teorijoje reikia atskirti du dalykus – reikalavimus teisėtai santuokai ir momentą, po kurio santuoka tampa nebeišardoma. Hinkmaro nuomone, teisėta ir neišardoma santuoka sudaroma procedūriniu keliu, t. y. susizadėjus ir atlikus tuoktuvių apeigas, tačiau (išskirta mano – K. T.) ji tokia gali būti laikoma tik tuo atveju, jei sutuoktiniai lytinių santykių keliu gali pasiekti „lyčių susijungimą“ (lot. *commixtio sexum*), žr. Philip L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, p. 230.

28 James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society*, p. 144–145.

29 Daliai kanonistų tokia nuomonė buvo nepriimtina, dalis bandė ją suderinti su vis dar iki galo nesuderinta oficialia Bažnyčios pozicija – mat XII a. pabaigos popiežiai impotencijos bylose neretai priimdavo vienas kitam prieštaraujantį sprendimus, žr. Catherine Rider, *Magic and Impotence*, p. 56–67.

30 Plačiau apie šią doktriną ir jos raidą žr. Elizabeth M. Makowski, *The conjugal debt and medieval canon law*, in: *Journal of Medieval History*, t. 3, 1977, p. 99–114.

31 Egzistavo ir trečioji teorija, kuri, remdamasi Romos teisės palikimu, akcentavo moters perdavimą (lot. *traditio*) vyrui (žr. James A. Brundage, *Law, Sex, and Marriage*, p. 267), tačiau jos įtaka buvo labiau ribota nei pirmųjų. Išpildymo srovės atstovų nuomone, santuoka visavertė laikytina tik po to, kai ji buvo išpildyta lytinių santykių būdu; sutikimo – kad santuoka tarp vyro ir moters sudaroma tik laisvu, abipusiu, esamuoju laiku (lot. *verba de praesenti*) išreikštu sutikimu.

sinės doktrinos pagrindu – svarbiausia santuokos egzistavimo sąlyga tapo esamuoju laiku išreikštas laisvas, abipusis sutikimas, tačiau seksualinei sueičiai palikta itin svarbi legitimacijos funkcija tuo atveju, jei buvo apsikeista pasižadėjimu susituokti ateityje (lot. *verba de futuro*)³². Tokių koncepcijų fone nuolatinę, nepagydomą impotenciją kanonistai ir teologai ėmė traktuoti kaip *impedimentum dirimens* – santuoką „ardančią kliūtį“, užkertančią kelią vykdyti santuokinį įsipareigojimą, susilaikyti nuo paleistuvavimo ir pratęsti giminę. Tokia XII–XIII a. nusistovėjusi traktuotė vėliau esmingai nebepakito.

Teis(m)iniai aspektai. *Liber Extra* ketvirtosios knygos 15-ajame skyriuje sugrupuotiems 7 straipsniams buvo suteikta iškalbinga antraštė – *De frigidis et maleficiatis, et impotentia coeundi* (*Apie bejėgius, užburtuosius bei sueities impotenciją*). Terminas *frigiditas* (pažodžiui „abejingumas“, „šaltumas“) Viduramžiais vartotas kaip *impotentia* sinonimas, taikytas abiejų lyčių, bet dažniausia vyrų, atveju³³; šiame kontekste šis terminas buvo vartojamas natūraliai / nepagydomai impotencijai apibūdinti³⁴. Tuo tarpu *maleficiatis* nurodė dėl juodosios magijos (lot. *maleficium*) lytinių santykių negalinčius turėti asmenis. Vis dėlto nei viename dekrete tiesiogiai apie magiją neužsimenama. Iš esmės *maleficium* samprata suteikė instrumentą paaiškinti psichogeninės kilmės impotenciją, t. y. kai nebuvo jokių pastebimų fizinių defektų, dėl kurių negalėtų įvykti sueitis³⁵, bei laikiną impotenciją³⁶. Todėl iš esmės skyriaus turinyje kalbėta tik apie laikinos / nuolatinės impotencijos poveikį santuokos sakramentui, atskirai neįtraukiant tiesiogiai su burtais susijusių atvejų³⁷.

Iš septynių dekretų akivaizdžiai išsiskiria pirmasis³⁸, į *Liber Extra* įtrauktas iš Burchardo Vormsiečio (950/965–1025) kanonų teisės sąvado, sudaryto XI a.

32 Charles Donahue Jr., *Law, Marriage and Society*, p. 17; Philip L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, p. 286–288.

33 Jacqueline Murray, Impotence, in: *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia*, edited by Margaret C. Schaus, Routledge, 2006, p. 397. Taip pat reikėtų paminėti, kad krikščionys „karščio“ ir „šalčio“ metaforas apibūdinti seksualinei (im)potencijai vartojo nuo Ankstyvųjų viduramžių. XIII a. šia karščio ir šalčio dichotomija itin domėjosi vienas iškiliausių Viduramžių teologų Albertas Didysis, greičiausiai paveiktas jo gyvenimo laikotarpiu išversto Avicenos traktato, žr. Catherine Rider, „A Defect of the Mind or Body“, p. 197, 202–204.

34 Catherine Rider, „A Defect of the Mind or Body“, p. 197.

35 Jacqueline Murray, *Impotence*, p. 398; Catherine Rider, „A Defect of the Mind or Body“, p. 204–205.

36 Constance M. Rousseau, Neither Bewitched nor Beguiled: Philip Augustus's Alleged Impotence and Innocent III's Response, in: *Speculum*, April 2014, t. 89, Nr. 2, p. 411–412, 4 išnaša, kur autorė teigia, kad tipinis *maleficium* sukeltas negalavimas, kai vyras negalėjo santykiuoti tik su savo žmona, iš principo nebuvo nuolatinė būklė.

37 Kai kurie *Liber Extra* komentatoriai spekuliuojo, jog dvejuose dekretuose (X. 4.15.6, 7) minimi impotencijos atvejai galėjo būti sukelti juodosios magijos, žr. Catherine Rider, *Magic and Impotence*, p. 114. Vis dėlto pačiuose tekstuose *maleficium* neminimas. Tikėtina, kad autorius šiuos impotencijos atvejus (ypač X. 4.15.7) traktuoti kaip juodąją magiją galėjo paskatinti naratyviniai niuansai, kurie buvo būdingi žinomiems magijos sukeltos impotencijos atvejams.

38 X 4.15.1 „Accepisti mulierem“.

pradžioje. Jo turinys, palyginti su vėlesniais XII a. popiežių dekretais, labiau archajiškas ir ne toks konkretus. Jame teigiama, kad vyrui, po kurio laiko (mėnesio, trijų ar metų) dėl impotencijos nepavykus suartėti su žmona, apie tai pareiškus viešai teisme ir pateikus įrodymus (kokius ir kaip – nesukonkretinta), santuoka galėjo būti skelbiama niekine. Tačiau tuo atveju, jei vyras vėliau susituoktų su kita, jis būtų apkaltintas teismo apgavyste ir turėtų grįžti pas pirmąją žmoną. Nors tiesiogiai dekrete ši mintis neišsakoma, galima numanyti, kad tokios sankcijos priežastis buvo impotencijos pobūdis – vėlesnė santuoka implikavo, kad vyro negalavimas yra laikinas, todėl pirmoji santuoka paskelbta niekine tam neturint pagrindo. Įdomiausia dekreto dalis yra susijusi su moters pozicija. Jai apie vyro impotenciją reikėjo pranešti nedelsiant, priešingu atveju, sutuoktiniui viską neigiant, būtų tikima juo, nes jis esąs *caput mulieris*. Visgi, jei sutuoktinė sugebėtų įrodyti vyro impotenciją, ji galėtų tuoktis su kitu vyru.

Kitų popiežių dekretų kuriamas teisinis turinys buvo labiau apibrėžtas ir nustatė keletą esminių aspektų, kuriais buvo vadovaujamosi teisminėje praktikoje. Pirma, vyriška ir moteriška impotencija teisiniu požiūriu buvo lygiavertės. Turbūt aiškiausiai tai matyti iš Inocento III laiško, adresuoto Osero (Prancūzija) vyskupui³⁹. Jame buvo aptariama moters, negalėjusios suartėti su savo sutuoktiniu, situacija. Kaip matyti iš dekreto, santuoka buvo anuliuota, remiantis parapijiečių parodymais, kad žmona negali turėti lytinių santykių. Santuoka buvo anuliuota, moteris pasiryžo stoti į vienuoliją, o vyrui buvo suteikta galimybė vesti kitą. Visgi, ilgainiui paaiškėjo, kad moteris kažkokiu būdu pasigydė ir susituokė su kitu vyru, tad jos impotencija buvo ne nuolatinė, o laikina. Popiežiaus teigimu, pirmoji jos santuoka buvo paskelbta niekine klaidingai, todėl ji iki šiol egzistuoja ir moteris turi būti išskirta su antruoju sutuoktiniu⁴⁰. Ši dekreto vieta iš esmės sutapo su anksčiau aptartu pirmojo dekreto turiniu; kaip matyti, laikina impotencija, ar ji būtų kamavusi moterį, ar vyrą, turėjo tas pačias pasekmes. Lyčių lygybė šiame kontekste nesunkiai pastebima dviejuose popiežiaus Aleksandro III dekretuose, kuriuose aptarti nuolatinės impotencijos atvejai. Pirmajame laiške Amjeno vyskupui akcentuojama, kad, nors Bažnyčia yra prieš teisėtai sudarytų santuokų skelbimą niekinėmis dėl impotencijos, Galijos (t. y. Prancūzijos) papročiu galima anuliuoti santuoką, kurioje vyras dėl ligos pažeistų lytinių organų negali turėti lytinių santykių su žmona⁴¹. Kitame to paties pontifiko dekrete, kuriame buvo išnagrinėtas kazusas dėl negalinčios

39 X 4.15.6 „Fraternitatis tuae“.

40 „Nos [...] attendentes, quod impedimentum illud non erat perpetuum, quod praeter divinum miraculum per opus humanum absque corporali periculo potuit removeri, sententia divortii per errorem, licet probabilem, novimus esse prolatam, [...] et ideo inter ipsam *mulierem* et primum virum dicimus matrimonium extitisse. Quare inter eam et praefatum G. matrimonium non esse censemus, eosque praecipimus ab invicem separari“, *Ibid.*

41 X 4.15.2 „Quod sedem“.

su vyru suartėti žmonos, konstatuota, kad, jei žmonos liga yra neišgydoma, vyras galės susituokti su kita moterimi⁴². Taigi, vaizdžiai tariant, impotencija neturėjo „lyties“, t. y. tiek vyrai, tiek moterys susidurdavo su tomis pačiomis teisinėmis pasekmėmis.

Antra, kanonų teisė eliminavo santuokos anuliovimo galimybes tais atvejais, kuomet su impotentu / impotente buvo tuokiamasi sąmoningai. Aleksandro III įpėdinis Liucijus III savo dekrete šį principą suformulavo gana neįprastai; iš to galima spręsti, kad tuometėje Bažnyčioje tokios situacijos buvo retos. Anot popiežiaus, „nors ir atrodo neįtikėtina“ (! – K. T.), kad kažkas tuoktųsi su impotentėmis moterimis, ir nėra kanono, kuris reglamentuotų, kaip reikėtų elgtis tokiais atvejais, Bažnyčia įprastai įpareigoja negalinčiuosius su moterimis gyventi „kaip su žmonomis“ (t. y. turėti lytinių santykių) gyventi su jomis kaip su seserimis⁴³. Nors dekreto turinys kalba pirmiausia apie moterų impotenciją, svarbiausia sąlyga – žinojimas apie sutuoktinio būklę *a priori* – neabejotinai turėjo tokia pačia apimtimi galioti su impotentais susituokusioms moterims.

Trečia, tais atvejais, kuomet impotencijos pobūdžio nebuvo įmanoma nustatyti iškart, buvo skiriamas bandomasis trejų metų bendro gyvenimo laikotarpis. Iš užuominos Celestino III dekrete matyti, kad iki jo pontifikato šis periodas varijavo⁴⁴. Praėjus nustatytam laikui, jei sutuoktiniams nepavykdavo suartėti ir jie nebenorėjo gyventi kartu, santuoką buvo galima anuliuoti. Impotencijos faktą turėjo patvirtinti septyni liudytojai – pirmiausia minimi „kaimynai“ ar „artimieji“⁴⁵. Šiuo požiūriu impotencija buvo *res publica* – „viešas reikalas“ tiesiogine šio žodžio prasme⁴⁶. Taip pat svarbu pabrėžti, kad impotentui vyrui vedus dar kartą, jis turėjo grįžti pas ankstesniąją žmoną⁴⁷; be to, teisinės sankcijos grėsė ir liudytojams.

Taigi, esminiai teisiniai principai, susiję su impotencija, buvo šie: pirma, nuolatinė impotencija buvo kliūtis santuokos validumui; antra, tarp vyriškos ir moteriškos impotencijos iš esmės nebuvo skirtumo teisine prasme; trečia, porai galėjo būti skirtas trejų metų bendro gyvenimo laikotarpis, jei impotencijos pobūdis negalėjo būti nustatytas iškart; ketvirta, nors impotencija buvo itin intymi problema, jos fakto įrodymas ir / ar patvirtinimas buvo viešas.

42 X 4.15.3 „Ex literis tuis“.

43 X 4.15.4 „Consultationi tuae“.

44 X 4.15.5 „Laudabilem sollicitate“.

45 X 4.15.7 „Literae vestrae“.

46 Impotencijos viešumo aspektą atskleidžia ir kai kurių regionų teisminė praktika nagrinėjant bylas dėl impotencijos. Pvz., Viduramžiais Anglijoje susiklostė praktika, kai vyro impotencijos faktui ir pobūdžiui nustatyti bažnytinio teismo pareigūnai į pagalbą kartais kviesdavosi „garbingas moteris“, kurių užduotis buvo patikrinti, ar vyrui įvykdavo erekcija; kai kada jos dalyvaudavo porai bandant mylėtis. Anglijoje tokia praktika ilgainiui nunyko, tačiau, pavyzdžiui, Prancūzijoje viešo impotencijos teismo tradicija išliko iki pat XVIII a., žr.: Richard H. Helmholz, *Marriage Litigation in Medieval England*, p. 89–90; Jacqueline Murray, On the origins and role of „wise women“.

47 Kaip buvo parodyta anksčiau, taip pat būtų turėjusi pasielgti ir antrąkart ištekėjusi impotentė moteris.

Atvejai. *Bendrosios charakteristikos.* Paskutinis ką tik paminėtas teisinis aspektas – viešumas – veikiausiai lėmė tai, kad bylos dėl sutuoktinio / sutuoktinės impotencijos buvo itin retos. Iš tiesų, iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės katalikiškų konsistorijų tai neabejotinai rečiausias santuokinių bylų tipas – per visą tyrimo aptariamą XVII–XVIII a. laikotarpį pavyko aptikti viso labo 10 atvejų, (iš)nagrinėtų Vilniaus ir Žemaitijos konsistorijose. Iš šių 10 atvejų 5 atvejais buvo priimti nuosprendžiai, skelbiantys santuokas niekinėmis; 1 atveju sutuoktiniai buvo įpareigoti toliau gyventi kartu ir mėginti suartėti; taip pat esama 1 atvejo, kuomet santuoka buvo paskelbta validžia. Likusios keturios bylos geriausiai apibūdinamos kaip „nutrūkusios“ – jų medžiagą sudaro arba pavieniai aktai, išlikę iš bylos svarstymo eigos, arba trūksta sprendimo akto, iš kurio būtų galima spręsti apie bylos baigtį ir santuokos likimą. Taigi, disponuojame ištis sporadiškais duomenimis. Kaip parodys bylų turinio analizė, bažnytiniais teismams nagrinėjant tokias bylas, bylininkams tekdavo apsinuoginti visomis prasmėmis, tad nenuostabu, kad tam ryždavosi veikiausiai tik reta pora.

Socialiniu požiūriu tarp ieškovų / atsakovų daugiau pasitaikė bajorų – iš viso jie pradėjo 7 iš visų 10 bylų, tuo tarpu miestiečiai / miestų gyventojai – 4. Skirtumas nežymus, tačiau itin ribota atvejų imtis sufleruoja, kad toks gana tolygus pasiskirstymas greičiausiai nulemtas atsitiktinumo. Skirtumai kur kas labiau pastebimi žvelgiant į bylų geografiją – tik 1 atvejis iš aptiktų 10 buvo spęstas Žemaitijos konsistorijoje, visi likę nagrinėti Vilniuje; nei vieno impotencijos atvejo neteko nagrinėti trumpai gyvavusiai Trakų generalinei konsistorijai. Teritorinio pasiskirstymo netolygumas gali būti paaiškintas dvejopai. Viena vertus, kaip ne kartą minėta, Vilniaus konsistorijos šaltinių kompleksas kur kas gausnis nei Žemaitijos, todėl tikėtina, kad dalies pastarojoje konsistorijoje nagrinėtų bylų medžiaga dingio. Antra vertus, Žemaitijos vyskupija užėmė kur kas mažesnę teritoriją nei Vilniaus, tad ir bylų dėl impotencijos čia galėjo būti pradėta mažiau. Vis dėlto, labiausiai įtikinantis paaiškinimas veikiausiai sietinas su atsitiktiniu turimų duomenų pobūdžiu. Kadangi bendras atvejų skaičius yra nedidelis, „persvara“ Vilniaus vyskupijos pusėje vargu ar nulemta mažesnio visuomenės konservatyvumo – kaip ne kartą minėta, tai veikiau atsitiktinumas. Tą patį reikėtų konstatuoti ir kalbant apie bylų chronologiją. Nors dauguma atvejų yra iš XVIII a. (7 iš 10), vargu, ar tai susiję su Apšvietos idėjų poveikiu visuomenei.

Anksčiau aptarti daug reikšmingos informacijos nesuteikiantys bendrieji šių bylų aspektai vis dėlto nesumažina tokių atvejų reikšmės kitu – mikroistorijos aspektu. Impotencijos bylos buvo turbūt aiškiausia institucinė intervencija į intymią Ankstyvųjų naujųjų laikų žmogaus erdvę. Per šį procesą statistinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų paveikslas įgyja netikėtų, kartais stebėtinai modernių ir atvirų atspalvių.

Svarbiausią turimų atvejų dalį, be abejonės, sudaro (visiškai) išnagrinėtos 7 bylos⁴⁸, kuriose buvo paskelbti nuosprendžiai, nors vertingos informacijos esama ir neužbaigtose bylose – pirmiausia gydytojų parodymų. Tarp išspręstų atvejų matyti aiškus pasiskirstymas pagal lytį – tik vienoje byloje ginčo objektu buvo moters impotencija⁴⁹, likusiais šešiais atvejais susiduriame su vyro pusės negalavimu⁵⁰. Kaip minėta, 4 iš 6 tokių atvejų santuokos buvo paskelbtos niekinėmis, po vieną – liko galioti toliau, tiesa, kaip matysime, dėl skirtingų priežasčių.

Anuliuotos santuokos. Vienintelė byla, kurioje santuokos anuliovimo priežastimi tapo moters impotencija, yra ir pati anksčiausia iš čia aptariamų. 1652 m. gegužės 24 d. Vilniaus konsistorija paskelbė nuosprendį byloje tarp miestiečio Samuelio Polkovskio (*Samuel Polkowski*) ir jo sutuoktinės Marinos Juozapavičiūtės (*Marina Josephowiczowna*)⁵¹. Moters būklė dekretu buvo apibūdinta kaip „makšties siaurumas“⁵². Žinoma, kad ją apžiūrėjo Elžbieta Zavadzka (*Elżbieta Zawadzka*), kuri, kaip ir sutuoktiniai, teisme turėjo duoti priesaiką po poros dienų, gegužės 27 d.⁵³ Santuoka buvo anuliuota, ieškovui teismas suteikė teisę tuoktis dar kartą. Tiesa, gana neiškalbingame nuosprendžio akte esama vieno įdomaus aspekto. Teismas, nurodydamas dalykus, dėl kurių turėjo prisiekti bylos pusės bei E. Zavadzka, paminėjo pirmąjį moters vyrą Adamą Hlebickį (*Adam Hlebicki*), kuris taip pat negalėjo turėti lytinių santykių su savo žmona, atsakove M. Juozapavičiūte⁵⁴. Kyla klausimas, kokiū būdu A. Hlebickis tapo „pirmuoju vyru“ – ar santuoką anuliovė teismas, ar A. Hlebickis mirė? Nors tai tarsi nesujieja su bylos eiga, čia esama iš pirmo žvilgsnio nepastebimų ir įtakos turėjusių niuansų. Jei santuoka buvo paskelbta niekine, M. Juozapavičiūtė vargu ar galėjo ištekti dar kartą; kaip buvo parodyta, kanonų teisė tokias impotentų santuokas laikydavo nevalidžiomis. Vyro mirties atveju kyla klausimų, kiek plačiai buvo žinoma apie M. Juozapavičiūtės būklę – ar apie ją, pavyzdžiui, galėjo žinoti ir

48 Išlygą dėl visiško išnagrinėjimo darome dėl vieno – Kajetono Micutos, Horodlės raštininko sūnaus, bei jo žmonos Marijonos Klanickos poros – atvejo, Vilniaus konsistorijoje tirto 1760–1762 m. Jo turinio praktiškai neįmanoma rekonstruoti, kadangi dauguma su byla susijusių aktų yra procedūrinio pobūdžio (pvz., LVIA, F604, ap. 3, b. 126, l. 95r–v, 96r, 109r, 111v) ir iš jų nepaaiškėja jokios konkrečios detalės. Tačiau iš kelių, o ypač vieno akto galima spręsti, kad jų santuoka dėl impotencijos vis dėlto buvo paskelbta niekine. 1762 m. liepos 9 d. įrašė pažymima, kad ji duoda priesaiką pagal Apaštalinės nunciatūros ir Vilniaus konsistorijos sprendimą. Koks jo turinys, nesužinome, bet tai, kad M. Klanickai ir dar penkiems liudytojams liepta prisiekti dėl to, kad jai nepavyko suartėti su vyru, leidžia spėti, kad Micutų santuoka buvo paskelbta niekine dėl vyro impotencijos.

49 LVIA, F604, ap. 3, b. 107, p. 286–288, 289–290.

50 VUB RS, F57-B54-2, l. 69r–v, 77r–79r, 79r–v; VUB RS, F57-B54-7, l. 318v–321r; LVIA, F604, ap. 3, b. 128, l. 47v–48r, 48r–v; b. 133, l. 50r, 56v–57r; F696, ap. 2, b. 17, l. 9r–v, 20v–21r, 24r–25r, 66v–67r.

51 LVIA, F604, ap. 3, b. 107, p. 286–288.

52 „propter arctitudinem et inhabilitatem loci naturalis“.

53 LVIA, F604, ap. 3, b. 107, p. 289–290.

54 Dėl to turėjo prisiekti E. Zavadzka.

vėlesnis sutuoktinis S. Polkovskis? Jei taip, kaip matėme iš popiežių dekretų, santuoka tarsi turėjo būti paskelbta validžia⁵⁵.

Kaip minėta, dėl vyro impotencijos niekinėmis buvo paskelbtos trys santuokos. Šiuo požiūriu visų šių Vilniaus konsistorijoje nagrinėtų bylų baigtis niekuo nesiskyrė nuo moteriškos impotencijos atvejo. Ankstyviausia iš šių bylų buvo išnagrinėta XVII a. antrojoje pusėje, konkrečiai – 1668 m. Ieškovė byloje buvo Ona Vaišnoraitė-Svirskienė (*Anna Wosznarowa-Swirska*), kurios protestacija prieš savo vyrą, Minsko pateisėjį Stanislovą Feliksą Svirskį (*Stanislaw Feliks Swirski*), teismo aktuose buvo įrašyta liepos 10 d., tačiau tai buvo ankstesnės, dar 1665 m. protestacijos aktavimas⁵⁶. Skundo turinys, ar tikriau, jo formuluotė, buvo neįprasta, kadangi impotencija, nors ir paminėta, nebuvo vienintelė priežastis, dėl kurios moteris prašė santuoką paskelbti niekine⁵⁷. Ieškovės kaltinimus geriausia būtų galima apibūdinti kaip akumuliuotus – ji teigė, kad būdama nepilnametė už vyro buvo ištekinga prievarta, sutuoktinis prieš ją smurtauja, pasisavino jos turtą, negana to, ji dėl S. F. Svirskio impotencijos negalinti tapti motina⁵⁸. Akivaizdu, kad priešasčių sutuoktinius išskirti teismui buvo pateikta daugiau nei reikia. Visgi, būtent impotencija tapo esmine kliūtimi Svirskių santuokai – 1668 m. rugpjūčio 3 d. ji buvo paskelbta niekine, sutuoktiniams suteikiant teisę dar kartą duoti įžadus – „ieškovei ir santuokinius, o atsakovui visus, išskyrus santuokinius“⁵⁹. Kitą dieną Svirskiai davė priesaikas⁶⁰. Įdomus niuansas – S. F. Svirskis neneigė, kad yra impotentas, ir net deklaravo savo pasirengimą dėl to prisiekti; tačiau pareikalavo, kad teismas įpareigotų žmoną prisiekti, kad ji nesilaukia nuo kažkokio vokiečio⁶¹. Apskritai, dekreto akto tekstas sudaro įspūdį, kad byla buvo gana aiški – S. F. Svirskio pusė pasisakė tik kartą, pripažindama impotencijos faktą. Galbūt įtakos tam turėjo santuokos trukmė – Svirskiai buvo susituokę 11 metų, per juos jiems tikrai greičiausiai nepavyko suartėti, nors apie tai daugiau detalių nepateikiama.

Dar viena santuoka Vilniaus konsistorijoje dėl vyro impotencijos buvo anuluota 1727 m. liepos 9 d.⁶² Miestietė Elžbieta Paciencija Rakovovna (*Elżbieta*

55 Čia taip pat svarbu paminėti, kad vyrui, be kita ko, buvo nurodyta prisiekti ir dėl to, kad nesama jokio „suokalbčio“ (lot. *condictamen*) prieš Santuokos sakramentą. Tai panašu į standartinę formuluotę, tačiau neatmestina ir tai, kad teismui galėjo kelti įtarimų galimai fiktyvus santuokos pobūdis, t. y. ar tikrai S. Polkovskis, vesdamas M. Juozapavičiūtę, nežinojo apie jos sveikatos problemas.

56 VUB RS, F57-Б54-2, l. 69r–v.

57 „ratione impotentiae et aliarum injuriarum“.

58 Ši formuluotė standartinė, ją galima aptikti ir popiežių dekretuose, sudariusiuose *Liber Extra* turinį. Nesunku pastebėti, kad taip siekta pabrėžti, kad vieno esminių santuokos tikslų – giminės pratęsimo – neįmanoma pasiekti dėl sutuoktinio būklės.

59 „[...] dando facultatem partibus ad alia vota convolandi, actoracae quidem etiam matrimonialia, citatae vero matrimonialibus tantum exclusis“, VUB RS, F57-Б54-2, l. 78v.

60 *Ibid.*, l. 79r–v.

61 *Ibid.*, l. 78r–v.

62 VUB RS, F57-Б54-7, l. 318v–321r.

Paciencia Rakowouna) į teismą padavė savo vyrą, Kėdainių (*Kieydanensi*) miestietį Henriką Joną Gierkeiną, dėl pastarojo impotencijos prašydama judviejų santuoką paskelbti niekine. Tai buvo ne pirmas sprendimas jų byloje – teismo nuosprendyje paminėta, kad ją 1723 m. spalio 27 d. jau buvo išsprendęs Vilniaus vyskupijos teismas, veikęs *sede vacante*⁶³, bet vienos pusės – vyro – sprendimas netenkino. H. J. Gierkeinas tuomet įtikinėjo teismą, kad yra pajėgus turėti lytinių santykių; šis davė jam laiko tą įrodyti ir nurodė, kad dėl savo lytinio pajėgumo vyras turės prisiekti kartu su dviem gydytojais. Tačiau H. J. Gierkeinas neįvykdė nei šio, nei kitų reikalavimų, kaip sužinojome, jis taip pat nebuvo apžiūrinamas gydytojo. Akivaizdu, jog jis siekė išvengti teismo sankcionuoto jo būklės įvertinimo, kuris neabejotinai nebūtų buvęs jam palankus. Nors H. J. Gierkeinas ir toliau mėgino teigti, kad yra pajėgus ir tiesiog buvęs apnuodytas kažkokios senutės⁶⁴, teismas atkreipė dėmesį į vyro amžių ir bendrą prastą fizinę jo būklę bei ryškų kontrastą tarp jo ir vos dvidešimties sulaukusios jo žmonos. Tačiau labiausiai oficijolą turėjo įtikinti ne šie, iš esmės netiesioginiai argumentai, bet smulkmeniški žmonos pusės parodymai, sudarę jos priesaikos turinį bei aiškiai rodę, kad sutuoktiniams, nepaisant visų pastangų, „per trejus ir daugiau santuokos metų“ taip ir nepavyko suartėti. E. P. Rakovovnai, kartu su liudytojais (keliais – nepatikslinkta) prisiekus, santuoka turėjo būti anuliuota, o jai pačiai suteikta galimybė susituokti dar kartą. Beje, šiuo atveju apie kokias nors kompleksines priežastis kalbėti negalima – Elžbietos priesaikoje tiesiai sakoma, kad santuokoje tarp jos ir vyro nebūta jokių nesutarimų. Galbūt tai, kartu su siekiu išvengti viešo pažeminimo iš dalies paaiškina ir H. J. Gierkeino užsispyrimą nesitirti ir taip vilkinti teismo procesą.

Tuo tarpu Hurinavičių poros atvejis pasibaigė kiek kitaip, o tai nulėmė XVIII a. viduryje į santuokinį procesą įvestas santuokos gynėjo (lot. *defensor matrimonii*) institutas. Kaip matyti iš 1761 m. spalio 23 d. sesijos metu priimto nuosprendžio⁶⁵, Vilniaus konsistorijoje šios poros atvejis pirmą kartą buvo nagrinėtas 1758 m.; tuomet teismas porai paskyrė trejus metus gyventi kartu ir mėginti suartėti⁶⁶. Visgi, to jiems padaryti nepavyko – kaip matyti iš porą dienų anksčiau aktuoto gydytojo Motiejaus Mazurkevičiaus (*Maciej Mazurkiewicz*) liudijimo⁶⁷, Antanas Hurinavičius buvo impotentas. Kadangi Hurinavičiai pragyveno jiems paskirtą laikotarpį, gydytojo pateikta informacija nekėlė abejonių, teismas nurodė

63 *Ibid.*, l. 319r–v.

64 Pasiteisinimas šitaip formuluotas veikiausiai neatsitiktinai. Taip buvo pabrėžtas laikinas negalavimo pobūdis, kurį, kaip matyti, H. J. Gierkeinas buvo priverstas pripažinti. Be to, nuodijančios senutės įvaizdis neabejotinai kėlė sąsają su burtais ir raganavimu, todėl ir atsakovas šiuo atveju galėjo būti traktuojamas kaip piktųjų jėgų auka.

65 LVIA, F604, ap. 3, b. 128, l. 48r–v.

66 Iš to galima spręsti, kad pora buvo ką tik susituokusi ir kad veikiausiai būtent žmona buvo bylos iniciatorė. Ji kaip ieškovė figūravo ir sprendimo akte.

67 LVIA, F604, ap. 3, b. 128, l. 47v–48r.

abiem sutuoktiniams prisiekti kartu su penkiais liudytojais, kad pora tikrai bandė turėti lytinių santykių, bet to jiems nepavyko padaryti dėl vyro impotencijos. Davus šias priesaikas, santuoka buvo paskelbta niekine ir abiem (išskirta mano – K. T.) pusėms leista tuoktis, dar kartą duoti įžadus⁶⁸. Tačiau santuokos gynėjas Dambrauskas (*Dąbrowski*) pateikė apeliaciją šiam teismo nuosprendžiui, kuri buvo priimta. Daugiau duomenų apie Hurinavičius neaptinkama.

Kodėl gynėjas pateikė apeliaciją? Tai galėjo būti susiję su gana neįprastai suformuluotu nuosprendžiu. Kaip matyti, teismas, skirtingai nei įprasta, nepaminėjo to, kad tuoktis gali tik ta pusė, kuri buvo sveika; iš pirmo žvilgsnio leidimą tam gavo tiek vyras, tiek žmona. Dar viena impotento vyro santuoka galėjo kelti įtarimų dėl jo impotencijos pobūdžio, t. y. kad ji buvo laikina, todėl ankstesnė santuoka būtų buvusi paskelbta niekine neturint tam pagrindo. Kita vertus, tai nebuvo pirmą byla, kurioje sprendimas, suteikęs leidimą dar kartą „duoti įžadus“, įtraukė ir tą pusę, dėl kurios impotencijos byla buvo pradėta, – kaip matėme, tokia neįprasta formuluotė buvo pateikta ir Svirskių atveju. Visgi, esminis skirtumas slypėjo išlygoje, kuria S. F. Svirskis gavo leidimą duoti įžadus, tačiau jie neturėjo būti santuokos. Hurinavičių atveju to nebuvo. Tačiau čia turime atsižvelgti į vieną aplinkybę. Nuosprendžio aktas pateiktas ne tiesiogine kalba, bet perteikiant esminę informaciją, tad gynėjo veiksmų interpretacija yra nulemta specifinės šaltinio struktūros. Jei skelbdamas nuosprendį teismas visgi padarė išlygą dėl įžadų, tuomet gynėjo veiksmus lieka vertinti būtent kaip santuokos gynybą tiesiogine to žodžio prasme.

Neanuliuota santuoka. Kaip buvo užsiminta, viena santuokinė byla, pradėta dėl impotencijos, nepasibaigė santuokos paskelbimu niekine. Ji tirta Žemaitijos konsistorijoje 1781 m.⁶⁹ Antanina Bradauskaitė-Narkevičienė (*Antonina Brodowska Narkiewiczowa*) į bažnytinį teismą padavė savo vyrą Tomą Narkevičių (*Tomasz Narkiewicz*) bei santuokos gynėją, prašydama santuoką dėl sutuoktinio impotencijos paskelbti niekine, kadangi dvejus metus jiems vis nepavyko suartėti⁷⁰. Nors iš pažiūros byla prasidėjo kaip ir kitos, moters kaltinime atsakovams buvo paminėta viena neįprasta aplinkybė. Ji teigė, kad vieną naktį vyras, vietoje savęs, įleido kitą su tikslu paskatinti žmoną „nusidėti“⁷¹; dėl to ji prašė jam skirti papildomų nuobaudų. Savo ruožtu, T. Narkevičius teigė, kad jo ir žmonos lytinis gyvenimas esąs normalus; tad teismui neliko nieko kito, kaip tik paskirti gydytoją Joachimą Kafemaną apžiūrėti vyrą. Kiek daugiau nei po savaitės apžiūra jau buvo

68 „[...] utrumque conjugem ab onere nexu et vinculo matrimoniali liberandum et eximendum, atque convolandam ad alia vota facultatem tribuendam esse sententiavit“, *Ibid.*, l. 48v.

69 LVIA, F696, ap. 2, b. 17, l. 9r–v, 20v–21r, 24r–25r, 66v–67r.

70 *Ibid.*, l. 9r–v.

71 „[...] quod attricem inopinate ad peccatum inducere voluit, et in locum sui, de nocte alium quempiam virum subsistere, et subordinare attentavit [...]“, *Ibid.*, l. 9r. Akivaizdu, kad tokiu kuriozišku būdu T. Narkevičius bandė atsikratyti impotento etiketės.

atlikta, tik reikėjo ją išversti iš vokiečių kalbos⁷². Dar po keturių dienų, skelbiant nuosprendį, rezultatai buvo trumpai pristatyti ir teismui. Gydytojo nuomone, T. Narkevičiaus impotencija veikiausiai nebuvo nuolatinė ir galbūt galėjo būti pagydyta vaistais⁷³. Remdamasis tuo, santuokos gynėjas pastebėjo, kad pagal kanonų teisę impotencijos kamuoja pora turi kartu pragyventi trejus metus. Šis argumentas neabejotinai buvo lemiamas, kadangi teismas priėmė kaip tik tokį sprendimą – įpareigojo Narkevičius kartu gyventi iki sueis trejų metų laikotarpis (jie susituokė 1779 m. sausio 31 d.). Tačiau jau rugpjūčio 24 d. A. Narkevičienė teismui pateikė skundą, kuriame teigiama, kad sutuoktinis paliko jos namus, todėl neįmanoma toliau vykdyti teismo nutarties⁷⁴. Priežastis – gėda. Vėlesnių įrašų, susijusių su šiuo atveju, nepavyko aptikti.

I ekskursas. Kaltinimas ir įrodymas. Kotrynos Volodzkaitės-Lenkevičienės (*Katarzyna Wołodzkowna Lenkiewiczowa*) ir Mikalojaus Ordynų (*Mikołaj Hordyna*) santuokinė byla skyrėsi ne tik nuo aptartų impotencijos bylų, bet ir apskritai nuo kitų tokio tipo bažnyntiniuose teismuose nagrinėtų bylų. Taip buvo dėl dviejų priežasčių. Pirma, impotencija joje buvo pasitelkta kaip melagingas, ieškinio pagrįstumą turėjęs sustiprinti kaltinimas⁷⁵. Antra, sutuoktiniai veikiausiai iš anksto derino savo veiksmus. 1786 m. gegužės 5 d. priimtu sprendimu byloje tarp Mikalojaus Ordynos bei jo žmonos Kotrynos Lenkevičienės Vilniaus konsistorija skyrė abiem sutuoktiniams po penkias dienas rekolekcijų⁷⁶. Byla dėl santuokos paskelbimo niekine buvo pradėta pasitelkiant du pagrindinius argumentus – vyro impotenciją bei globėjų prievartą. Visgi, apklausose K. Lenkevičienė kalbėjo tik apie prievartą, impotencijos klausimą iš esmės apeidama. Be to, teismui buvo pateikti dokumentai, esą liudiję apie Ordynų susitarimą siekti santuokos anuliavimo. Dėl šių priežasčių konsistorija paskyrė abiem sutuoktiniams minėtą nuobaudą, o ieškovei leido bylą atnaujinti. Po kiek daugiau nei pusmečio – 1787 m. sausio 19 d. teismas priėmė dar vieną sprendimą, kuriuo santuoka buvo paskelbta teisėta – kaip parodė liudytojų parodymai, jokios prievartos iš tėvų pusės santuoką sudaryti nebuvo, o ir pati K. Lenkevičienė susituokė savo noru⁷⁷.

Jei tikėsime teismo dekretu minima aplinkybe, kad Ordynos derino savo pozicijas prieš stodami į teismą, akivaizdu, kad impotencijos argumentas būtų buvęs atmetas iškart, kai tik būtų buvusi paskirta gydytojo apžiūra. Skirtingai nuo liudytojų parodymų, kuriuos, bent teoriškai, buvo įmanu paveikti (kadangi

72 LVIA, F696, ap. 2, b. 17, l. 20v–21r.

73 *Ibid.*, l. 24v.

74 *Ibid.*, l. 66v–67r.

75 Kaip matėme, impotencija, kaip santuokos paskelbimo niekine priežastis, kartu su kitomis buvo įvardyta ir vienoje XVII a. antrosios pusės byloje; toje byloje santuoka buvo paskelbta niekine kaip tik dėl impotencijos. Tuo tarpu šiuo atveju, panašu, jokios impotencijos apskritai nebuvo.

76 LVIA, F604, ap. 3, b. 133, l. 50r.

77 *Ibid.*, l. 56v–57r.

tokiose bylose buvo prisiekiami su liudytojais iš artimos aplinkos), gydytoją, skiriamą paties teismo, paveikti galėjo būti sunkiau. Spėtina, kad būtent tai galėjo atgrasyti Ordynas nuo tolesnio impotencijos akcentavimo.

II ekskursas. Apžiūra. Tekste vis minimos gydytojų apžiūros bei jų metu vykdomas impotencijos įrodymų surinkimas konkrečiau aprašytas tik dviem atvejais – jau aptartoje Hurinavičių byloje bei Onos Godlevskytės-Tovianskos byloje prieš vyrą Ignatą Tovianskį, Vilniaus pavieto tiltininką⁷⁸. Tai buvo bylos dėl vyrų impotencijos. Moteriškos impotencijos atvejis tebuvo vienas, o apžiūros rezultatai teismui greičiausiai buvo perteikti žodžiu.

Antaną Hurinavičių apžiūrėjo chirurgas (lot. *chirurgus*) Motiejus Mazurkevičius. Iš jo ataskaitos matyti, kad viskas vyko pirtyje⁷⁹. Ten jis apžiūrėjo vyro lytinius organus, juos apčiuopinėjo, įvertino jų bendrą būklę ir konstatavo, kad vyras yra lytiškai nepajėgus.

Dar detaliau buvo aprašyta I. Tovianskio apžiūra, kurią atliko du gydytojai – Juozapas *de Gentilibus* bei tas pats M. Mazurkevičius⁸⁰, vykdęs pirmojo gydytojo nurodymus⁸¹. Iš pradžių I. Tovianskis ketvirtį valandos sėdėjo šiltoje vonioje, po to jam buvo liepta atsistoti, o M. Mazurkevičius apžiūrėjo jo lytinius organus. Vyrui atsistoti į vonią ir atsistoti buvo liepta dar dukart, po to jis atsigulė į lovą, kur jo lytinius organus M. Mazurkevičius ištepė tepalu, turėjusiu sukelti erekciją⁸². Visgi, nieko neįvyko, o apžiūrai pirmininkavęs Juozapas *de Gentilibus* konstatavo, kad I. Tovianskis nepajėgus turėti lytinių santykių⁸³.

Tai, kad abu vyrai buvo apžiūrėti pirtyse / voniose gana akivaizdžiai rodo dar Viduramžiais populiarios idėjos apie karščio ir seksualinės potencijos ryšį populiarumą⁸⁴; taip neabejotinai tikėtasi sudaryti palankias sąlygas įvertinti vyrų potenciją. Akivaizdu, kad tokios procedūros turėjo būti itin nemalonios ir smarkiai peržengė asmeninės erdvės ribas. Tikėtina, kad ne visais atvejais jos buvo tikslios.

78 Šios bylos baigtis neaiški, mat pirmieji įrašai yra iš 1763 m., o paskutiniai – iš 1768 m. Savo parodymus byloje gydytojai teismui pateikė 1764 m. spalio 8 d. (VUB RS, F57-B54-13, l. 29r–v). Iš turimos informacijos sunku pasakyti, ar santuoka buvo paskelbta niekine, ar ne; aišku tiek, kad bylos sprendimas buvo persikėlęs ir į aukštesnės instancijos teismą.

79 „Requisitus vidi et recognovi et recognitionem feci corporis Antonii Hurynowicz in balnea sedentis [...]“, LVIA, F604, ap. 3, b. 128, l. 47v.

80 VUB RS, F57-B54-13, l. 29r–v.

81 Darbo pasidalijimas veikiausiai susijęs su tuo, kad gydytojai, skirtingai nei barzdaskučiai ar pribuvėjai, pacientus liedsdavo rečiau, nors, kaip įprasta, pasitaikydavo ir išimčių (žr. Jennifer Evans, *Female Barrenness, Bodily Access and Aromatic Treatments in seventeenth-century England*, in: *Historical Research*, August 2014, t. 87, Nr. 237, p. 431, 51 nuoroda).

82 Abu apžiūrą vykdę gydytojai šį preparatą vadino „skruzdžių aliejumi“ – *oleo formicarum*. To meto medicininuose traktuose specialistai jį siūlydavo vartoti potencijai skatinti.

83 Beje, skirtingą I. Tovianskį apžiūrėjusių specialistų rangą liudija ir tai, kad tik Juozapas *de Gentilibus* paskelbė apibendrinančią išvadą dėl tiriamojo būklės; M. Mazurkevičius tik konstatavo, kad po jo atliktų procedūrų erekcija neįvyko.

84 Žr. 34 nuorodą.

Tam tikra prasme ši intervencija buvo institucinė, atliekama specialistų, savotiškos trečiosios šalies, kuri impotencijos procesuose atliko itin svarbų, jei ne lemiamą vaidmenį. Nors kanonų teisė ir nustatė, ką galima laikyti santuoką ardančia impotencija, tačiau būtent kvalifikuota (to meto standartais) apžiūra suteikdavo svarbių argumentų, lemdavusių sprendimus konkrečiose bylose.

Išvados

Kanonų teisė nubrėžė gana aiškius kriterijus, kuriais remiantis santuokos dėl vieno iš sutuoktinių impotencijos galėjo būti paskelbtos niekinėmis. Pirma, tarp lyčių impotencijos iš esmės nebuvo skirtumo. Antra, teisiniu požiūriu santuoką niekine darė tik nuolatinė, nepagydoma impotencija. Trečia, jei jos pobūdžio nebuvo įmanoma nustatyti iškart, tuomet pora santuokoje turėjo pragyventi trejus metus, per kuriuos turėjo mėginti suartėti. Ketvirta, bylos dėl sutuoktinio impotencijos turėjo viešumo aspektą, susijusį su impotencijos patvirtinimu, – ar tai būtų liudytojų, ar gydytojų parodymai.

Lietuviškų bažnytinių teismų praktikoje santuokinių bylų dėl impotencijos atvejai reti – per visą tiriamąjį laikotarpį pavyko aptikti tik 10 atvejų, iš kurių išnagrinėti buvo 7. Visi jie, išskyrus vieną, buvo nagrinėti Vilniaus konsistorijoje. 5 iš 7 baigėsi santuokos paskelbimo niekine nuosprendžiais, iš jų vienas buvo apskūstas. Išanalizavus šias bylas, galima pastebėti, kad galbūt tik vienu – moters impotencijos – atveju sprendimas galėjo būti priimtas nuo santuokos pradžios prabėgus palyginti nedaug laiko. Tuo tarpu tais atvejais, kuomet bylos buvo pradėtos ir paskelbtos niekinėmis dėl vyrų impotencijos, poros santuokoje aiškiai gyveno kiek ilgesnį laiką – įprastai trejus ar daugiau metų. Tai galėjo reikšti kelis dalykus. Pirma, atsakovai galėjo vengti pradėti bylą bažnytiniame teisme, ypač įvertinus tai, kad impotencijos faktą turėjo patvirtinti pašaliniai asmenys, o pati procedūra buvo itin intymi. Antra, net ir pradėtas teisminis procesas galėjo būti vilkinimas, neatsiliepiant į oficialius šaukimus, nevykdant reikalavimų atlikti apžiūras ir pan. Kaip matyti iš kelių atvejų, bylos galėjo persikelti ir į aukštesnės instancijos svarstymus, todėl galutinio sprendimo priėmimas trukdavo dar ilgiau.

Be to, reikia atkreipti dėmesį ir į vieną dėl vyro impotencijos neanuliuotą santuoką. Šiuo atveju esminę įtaką teismo sprendimui padarė dvi aplinkybės – ne visai aiškus impotencijos pobūdis bei tai, kad sutuoktiniai kartu nebuvo pragyvenę trejų metų santuokoje. Svarbesnė iš jų neabejotinai buvo susijusi su impotencija – būtent ji lėmė tai, kad porai buvo paskirtas papildomas laikas gyventi kartu.

Galiausiai, reikia pažymėti, kad impotencijos bylose itin didelę įtaką turėjo tretieji asmenys, pirmiausia gydytojai. Paradoksalu, tačiau jų vaidmuo šiose, iš pažiūros itin delikačiose bylose buvo esminis – būtent jų parodymai dėl impotencijos pobūdžio lemdavo, ar santuokos bus paskelbtos niekinėmis.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

- Corpus Iuris Canonici. Editio Lipsiensis Secunda. Pars Secunda. Decretalium Collectiones*, Graz, Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, 1959.
- Brundage James A., *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987.
- Byniaś-Skopek Magdalena, Malżeńska przeszkoda impotencji i oziębłości płciowej w świetle akt poźnańskiego konsystorza z XV wieku, in: *Kwartalnik Historyczny*, 2019, t. CXXVI, Nr. 2, p. 253–281.
- Cuckoldry, Impotence and Adultery in Europe (15–17th century)*, edited by Sarah F. Matthews-Grieco, London and New York: Routledge, 2014.
- D'Avray David L., *Medieval Marriage. Symbolism and Society*, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Donahue Jr. Charles, *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Evans Jennifer, Female barrenness, bodily access and aromatic treatments in seventeenth-century England, in: *Historical Research*, August 2014, t. 87, Nr. 237, p. 424–443.
- Glazebrook Allison, Olson Kelly, Greek and Roman Marriage, in: *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, p. 69–82.
- Helmholz Richard H., *Marriage Litigation in Medieval England*, Cambridge: Cambridge University Press, 1974.
- Makowski Elizabeth M. The conjugal debt and medieval canon law, in: *Journal of Medieval History*, 1977, t. 3, p. 99–114.
- Masterson Mark, Studies of Ancient Masculinity, in: *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, edited by Thomas K. Hubbard, Wiley Blackwell, 2014, p. 24–26.
- McLaren Angus, *Impotence. A Cultural History*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2007.
- Murray Jacqueline, On the origins and role of „wise women“ in causes for anulment on the grounds of male impotence, in: *Journal of Medieval History*, 1990, t. 16, p. 235–249.
- Murray Jacqueline, Impotence, in: *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia*, edited by Margaret C. Schaus, New York and London: Routledge, 2006, p. 397–399.
- Reynolds Philip Lyndon, *Marriage in the Western Church. The Christianization of Marriage during the Patristic and Early Medieval Periods*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1994.
- Reynolds Philip L., *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage from its Medieval Origins to the Council of Trent*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Rider Catherine, *Magic and Impotence in the Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Rousseau Constance M., Neither Bewitched nor Beguiled: Philip Augustus's Alleged Impotence and Innocent III's Response, in: *Speculum*, April 2014, t. 89, Nr. 2, p. 410–436.
- Rider Catherine, „A Defect of the Mind or Body“: Impotence and Sexuality in Medieval Theology and Canon Law, in: *The Ends of the Body. Identity and Community in Medieval Culture*, edited by Suzanne Conklin Akbari and Jill Ross, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2013, p. 193–210.
- Walters Jonathan, Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought, in: *Roman Sexualities*, edited by Judith P. Hallett and Marilyn B. Skinner, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997, p. 29–43.
- Williams Craig A., *Roman Homosexuality*, Second Edition, Oxford: Oxford University Press, 2010.

KAROLIS TUMELIS – Lietuvos banko Pinigų muziejaus vyresnysis specialistas. Interesų sritis – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Katalikų bažnyčios istorija, katalikiškos santuokos bei kanonų teisės istorija.

Elektroninis paštas karolis.tumelis@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0744-4443

A MATTER OF PUBLIC CONCERN? IMPOTENCE-RELATED CASES IN THE CATHOLIC CONSISTORIES OF VILNIUS AND SAMOGITIA IN THE SEVENTEENTH AND EIGHTEENTH CENTURIES

KAROLIS TUMELIS

Money Museum of the Bank of Lithuania

Since the time of Paul the Apostle, Christians regarded marriage as a medium in which a couple's legitimate offspring are born and which prevents the risk of fornication (Lat. *fornicatio*). With the development of canon law, the concept of conjugal debt (Lat. *debitum conjugale*) was defined in the middle of the twelfth century, which stated that upon marrying, a man and a woman undertook to have sexual relations with each other. At the same time, theologians and canonists debated about the essential condition for marriage: whether it was consent (Lat. *consensus*) or consummation of marriage via sexual intercourse (Lat. *consummatio*). In this context, various sexual pathologies that interfered with a couple's sexual life were treated not only as a medical but also as a legal problem affecting the continuity and validity of marriage.

In Catholic canon law, the terms used to refer to the sexual disorders causing difficulties in marriage were "impotence" (Lat. *impotentia*) or "frigidity" (Lat. *frigiditas*). These terms, although not gendered, were nevertheless most often used to describe men's physiological problems. In the ninth century, impotence was divided into natural, permanent, and temporary, the latter thought to be caused by magic (Lat. *maleficium*). The decisions of the popes collected in *Decretales (Liber Extra)* of Pope Gregory IX, the most important collection of medieval canon law, defined *modus operandi* of the Church in dealing with impotence-related cases. Only permanent impotence could become legal grounds for declaring a marriage null and void; if the disorder was temporary, the couple had to live together for three years and attempt to consummate marriage. The very nature of the condition had to be proven by a specialist examination or a witness testimony, and in this respect, the impotence-related cases were rather a definitive example of institutional intervention in a seemingly very private sphere.

In the Catholic consistories of the Grand Duchy of Lithuania, impotence-related cases were perhaps the rarest category of all marital litigation. In the surviving sources of the seventeenth-eighteenth-century ecclesiastical courts, it was possible to find data on ten such cases, of which seven were examined. Due to the scarcity and chronological inconsistency of the data drawing generalising conclusions is problematic, nonetheless, it is possible to observe certain trends and to reveal aspects that are relevant from the point of view of micro-history.

All but one of the cases involved male impotence, and five out of seven resulted in the decisions declaring the marriages null and void. The analysis of case materials clearly reveals an aspect of publicity characteristic of this type of cases that had evolved in canon law since the Middle Ages, namely, third-party inspections. It was the expert insights of women or doctors that had a decisive influence on the decisions on whether to annul the marriage or to order the spouses to stay in it. This rather unwanted limelight may have precluded many of the cases from ever reaching the courts.

Key words: Impotence, ecclesiastical courts, Catholic Church, Grand Duchy of Lithuania, canon law.